

ЕВРОПЕЙСКАТА АРХИТЕКТУРА НА БЪЛГАРСКИЯ ГРАД В КРАЯ НА XIX ВЕК. КУЛТУРНИТЕ ИЗМЕРЕНИЯ НА ЕДНА НОВА БАЛКАНСКА ИДЕНТИЧНОСТ

АВТОР: ХРИСТИЯН ГЕОРГИЕВ

Въпросът за идентичността на Балканите през XIX век, в частност на освободените след 1878 г. български земи, е деликатен и многопластов. Той е свързан с политическото, социално и културно развитие на обществото, с влиянията, зависимостите и тенденциите, които го съпровождат и определят пътя му. Идентичността, разглеждана в своя европейски и културен контекст, е приобщаване, интегриране, или „завръщане“ към традициите на Стария континент. В духа на Просвещението и Френската революция се изграждат както културната, така и политическата концепции за Европа – понятие, обединяващо демокрацията и конституционализма с високата западна култура и всичките нейни превъплъщения. Обособява се понятието Запад – тъждествено с понятието Европа. Тези концеп-

ции представляват обществен и културен идеал, който по презумпция се преследва от новосъздаващите се елити на Балканите.

Координати на идентичността

Множество са факторите, които залагат в генетичния код на развитие стремеж а на Европейския Югоизток към Запада“ или опита на Запада да приобщи към себе си Европейския Югоизток. Те са добре познати на изследователи и изучаващи историята. Немаловажен аспект, обаче който ще засегна, е именно културният – Ренесансът обръща поглед към Античността, Европа припознава Балканите, люлката на елинската държавна и културна традиция, като част от своята история и цивилизация. Но дали

това на практика се случва? Тази идея, по-късно застъпена и от Просвещението, се оказва свързващо звено между двете утвърдили се като противоположни културно-географски и политически измерения. Счита се, че понятието Европа се ражда именно на Балканите, с тракийски или древногръцки произход, и се е отнасяло до специфична обособена територия, която са населявали древните гърци. В хода на историята то обхваща целия континент и се утвърждава като негово име. В този смисъл, може ли да се каже, че понятието „Европа“ тръгва от Балканите, за да не се върне никога повече там? Или напротив? В науката, както и в мисленето на Европа и Балканите съществуват различни подходи към този горещ въпрос. „Друга“ ли е тази „Европа“, намираща се на югоизток или, по – друг начин казано, идеята за Запада като център, а за Балканите като периферия. Това са именно проблеми на идентичността, които поставят смисловите координати на себеосъзнаване.

Търсенето и намирането на идентичността може да се окаже и процес на целенасочена или неосъзната митологизация. Европеизирането е твърдението с освобождението в съзнанието на балканския човек, но тези два процеса не са напълно паралелни. Създаването на принадлежност с европейски характеристики е пряко свързано с модернизация, съпътствана от културни влияния, която от своя страна започва още с реформите на Танзимата в Османската империя. Няма да се спирам на противоречията, свързани с този процес, а ще се фокусирам върху естетическата му рефлексивна областта на градската култура, що се отнася до архитектурата, чието развитие е плод именно на търсенето на идентификация между ориенталското

и европейското. В началните си стъпки това развитие е с поглед, обърнат строго на Запад, отричащ азиатското минало.

Архитектурата

Градът, управленският, търговски, културен център – това е средата, в която протича общественият живот, там се раждат нагласи, маниери, политически и социални течения, там рефлексират проблемите на държавността, политиката, народа. Балканските градове от края на XIX век не правят изключение в това отношение. От важно значение е градската среда, чието ядро е своеобразна представителна извадка за ресурсите на обществото и по-специално на неговия новелит. За да пристъпя към разглеждане чертите на българския град, считам за нужно първо да разгледам въпроса в една по широка, балканска перспектива.

Балкански тенденции

За европейските влияния върху балканското жилище и средата като цяло, както и за въпроса за идентичността ще се позова паралелно на две статии от сборника „Модерността вчера и днес“ под редакцията на проф. Николай Аретов. Времето между XVIII и XIX век е посочено като период на общо Възраждане за балканските народи. Търговските взаимоотношения с Европа и обучението на студенти във висшите училища на Запад дават тласък на формирането на културни центрове, пропити със западноевропейско влияние. Архитектурата също започва да се изменя според западните стилови направления и идеи. Този процес същностно се различава в различните части на полуострова.

В началото на XVIII век

навлизат влияния на западен барок в цялата Османска империя – силно изразени в Константинопол. В Атика, Гърция, както е посочено в статията на Десислава Николаиду, се срещат примери на класицизъм от периода преди гръцкото въстание, докато в области под сюзеренитета на Венеция, Генуа и др. срещаме италиански ренесанс. Възраждането на античната традиция в този регион не би трябвало да се възприема като чуждо влияние или имитация, според автора, а като завръщане към корените. Нужно е да се отбележи, че някои гръцки острови никога не са губили връзките си с Европа – остров Крит, Йонийските острови, някои от които дори не са били субект на Османското владичество. В тези области европейската архитектура е нещо обяснимо и естествено. Запазени са примери от венецианската архитектура на Йонийските острови, отчасти на Пелопонес. Можем да заключим, че за определени, незасегнати от османското завоевание територии, има приемственост в културната традиция, което ни позволява отново да направим паралел между политическо и културно развитие.

Желанието на поробения народ да се противопостави и да се освободи от всичко, свързано с поробителя, води до засилване на стремежа към по-бързо скъсване с ориенталския и възприемане на европейския начин на живот – до ориентация към европейската мода, култура, изкуство, архитектура. По този начин преоткриването и връщането към собствените традиции се облагородява чрез модерната европейска интерпретация. Според Маргарита Коева, преподавател по История и теория на архитектурата в Националната художествена академия, промяната в градската къща и изявата ѝ като част от гражданския прес-

тиж на собственика е плод на промяната в социално-икономическата база. Това явление, пише авторът, е характерно за всяка една национална архитектура, която преминава в епохата на Новото време. В Италия представителната градска къща се появява през XV век, в Нидерландия през XVI век, а в Австро-Унгария – през XVII век. На Балканите този процес е своеобразна реакция срещу мюсюлманското отношение към градската среда (*Един мюсюлманин не се стреми към лукс и показност в декорирането на жилището си. Важна за мюсюлманина е свещената война. Това е причина турските градове да изглеждат неугледно и неприветливо, а най-често с криви и задънени улици.*). Всичко това съдейства и за европеизация на бита, начина и стила на живот, зараждане на нови модни тенденции, пряко повлияни от изкуствата и материалната култура на Запада и пренесени от емигранти, имигранти или местни търговци. Строещът на сградите вече цели изявяване на престиж и положение в социалната йерархия. Променя се и функцията на определени части от жилището. За пример може да се даде чардакът – място за вършене на всекидневната работа, който е преобразуван в салон – представително гостно помещение за приеми, вечеринки и балове. Богатството и социалното положение на градския човек се изразява в цялостната изработка и решение на жилището – представителност на външния и вътрешен облик, елементи на украса в интериор и екстериор. Създава се един театрален декор, който афишира европейските стремежи и нагласи на собственика. Зараждането на буржоазия, състояща се от забогатели търговци с европейско образование, способства за разпространяването на тези тенденции почти навсякъде на Балканите.

Тук е мястото да се постави един контрапункт, който не отрича, а по-скоро допълва списъка с предпоставки. На идеята за идентичността като търсене на Европа и отричане на Ориента в известна степен се противопоставя фактът, че още в самата Османска империя от втората половина на XIX век започва един стремеж към европеизация както на порядките, така и на градската среда. Причина за това основно е нарастващата зависимост, както и все-по интензивните контакти на Турция със западните страни.

Що се отнася до градската среда и нейното възобновяване - ярък представител на тенденцията към европеизация безспорно е управителят на Дунавския вилает Ахмед Шефик Мидхат паша.

Изключително напредничав в идеите си, той има възможността да посети Париж, Лондон Брюксел, Виена и Берлин, където изучава структурата на тамошното общество и култура. През 1864 г. Мидхат е назначен за управител на новоучредения Дунавски вилает с център Русе. Освен основните направления в дейността му като администратор, а именно реорганизацията на данъчната система, административния апарат и т.н., той полага усилия да преустрои столицата на вилаета, с идеята той да се превърне в една витрина за преминаващите по Дунава индустриалци, предприемачи и търговци. Българският революционер Никола Обретенов разказва в спомениите си, че по времето на Мидхат паша е бил съборен почти половината град, за да се оправят „кривите сокаци“, изградени били широки улици, застлани с калдъръм, били построени параходно дружество, модерни хотели, печатница. Българската авторка Милена Тафрова отбелязва, че ако не е бил свален от поста си и впоследствие екзекутиран, Мид-

хат паша е бил на път да превърне Русе в европейски град, достоен да се сравнява по красотата с тези в Дунавската монархия.

Тенденциите да се европеизира градската среда и култура на Балканите и по българските земи, в частност, започва още преди Освобождението, но истинският подем в този процес настъпва след изтласкването на османците от европейските им територии. Да разгледаме българския случай.

Българският град в края на XIX век

„Ние принадлежим по право към европейците, но в обичаите си сме ориенталци. И това е естествено, ние сме взели много от обичаите на нашите тирани, най-вече в градовете, където населението е смесено.“ Френският изследовател Бернар Лори неслучайно е избрал да цитира тази откровена констатация, направена във вестник „Марица“ през 1878 г. Във великолепното си произведение „Съдбата на османското наследство“, авторът поставя въпроса за европеизацията и „деосманизацията“ на градската култура. Бай Ганьо смъква от себе си „агарянския ямурлук“, намята „белгийска мантия“, за да стане „цял европейец“ по думите на Алеко Константинов. Идентичността трябва да бъде разглеждана като амалгама от бита, душевността, нравите и обичаите на един народ. С оглед поставената цел, а именно да попаднат българите сред европейските нации, пътят, който те трябва да изминат е труден и противоречив. Градската среда е един основен фактор, който Лори засяга в книгата си. Той дава характеристиките на типичния ориенталски град: липса на план, тесни, криволичещи, често слепи улици, покрити с отъпката пръст, мно-

гобройни джамии, високи дувари, паянтови дървени постройки с неприветлив вид. Вземайки в предвид тези обстоятелства, можем да стигнем до извода, че новото градоустройство е представлявало насъщна нужда, за да се създадат условия за изграждане и укрепване на обществото в новоосвободена България.

В статията си, отнасяща се до европейските културни влияния и въпроса за етнокултурната идентичност на българите, Маргарита Харбова систематизира пътищата, по които западните културни влияния проникват и пускат корен в българския град. Изтъкват се нуждите за промяна в градската среда, както и пренасянето на видяното и изпитаното от образованата в Европа българска интелигенция. В началото с подражание, а след първите едно – две десетилетия – с творчески нюх, младите български архитекти започват да изразяват новата, европейска, градска идентичност.

Авторът посочва за добър пример Пловдив, чийто елит има тесни връзки с Виена – град силно вдъхновяващ и даващ тласък в развитието на градската култура в европейски дух.

Пловдивчани възприемат друг начин на живот, култура на обитаване, обноски. В своя град те отразяват новите си възприятия в своите представителни къщи. С рисувани живописни пейзажи, изображения на птици и растителност, декоративни прозорци и парапети и много други гипсови орнаменти е декорирана уникална обстановка, възпроизвеждаща европейския град, носеща духа на Виена, Прага. От друга страна Пловдив е уникален с това, че съхранява в сърцето си атмосферата на своето минало – запазените тесни чаршии демонстрират яркия градски контраст, отразявайки нехомогенния състав и същност на населението му.

В кратък очерк ще представя развитието на архитектурното дело в София до края на XIX и първите години на XX век, дейността на по-бележитите архитекти и творци, както и конкретни представителни сгради. Отделно ще обърна поглед и към Княжевския дворец. Търсенето ми се изразява в опит за паралел между развитието на градската среда и културната идентификация, колкото и да е условно подобно мислене. Бидейки наясно, че движещи сили в обществото и в неговото определяне са неговият политически живот, насъщните му материални потребности, както и зависимостите му от развитието на държавата, ще засегна прякото или косвено влияние на културните процеси.

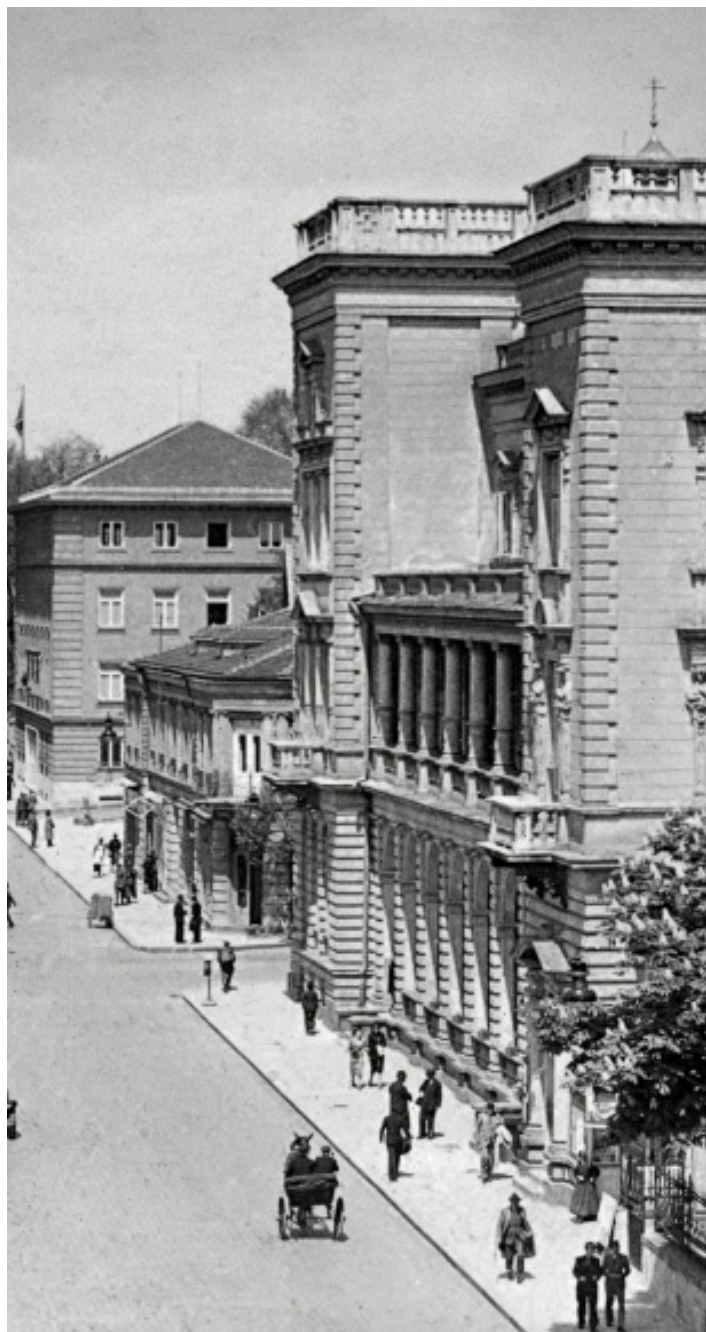
Множество източници свидетелстват за вида на българските градове под османска власт, описанията на пътешественици от различни епохи (Стефан Герлах, Ами Буе, Жером – Адолф Бланки, Феликс Каниц) пресъздават образа на османския град. След Освобождението за столица на Княжество България е избрана София.

Превръщайки се в център на новата българска държава, тя трябва да придобие качествата на град – символ на нацията, нейната свобода, държавност и култура. По време на Освобождението София има 11 694 жители, 2 училища, 7 църкви, 30 джамии и текета, 10 хана, 120 дюкяна, 62 механи, 19 фурни и 3306 къщи. По думите на един чуждестранен пътешественик „градът като цяло надалече има хубав изглед, ... но отблизо не струва, ... зле съзидан по подобие на визички турски градове“. Това описание започва да се променя в първите години след Освобождението. Населението масово разрушава старите изоставени турски къщи, отваря се ново пространство за изграждане на централната част. Архитектите, привлечени от Франция и Австро-Унгария започват работата си по проектиране на представителните обществени и жилищни сгради. На 4 юли 1881 г. е приет първият улично-регулационен план на София, утвърден от княз Александър Батенберг. През 1882 г. се премахва разделянето на града на махали по народности – скъсване с една основна

характеристика на османското селище. Решено е също така да се остави старата част на града и да се изгради съвършено нова. Пресушени са някои мочурища, сложени са първите газени фенери. По инициатива на кмета Иван Хаджиенов са засадени и първите цветя и дървета край Цариградското шосе, поставено е началото на Княз-Борисовата градина на мястото на бившия турски полигон. Така нареченият „Батенгергов план“ прави първите стъпки в градоустройството на новата столица. През 1882 г. е създадено първото Министерство на обществените сгради. Две години по-късно по проект на виенския архитект от сръбски произход Константин Йованович е завършена и открита тържествено на 25 ноември сградата на Народното събрание. Зданието, което трябва да символизира стремежа към национално единство, е изградено в неоренесансов стил с вдъхващ респект интериор. В периода 1882 – 1884 г. е построена също сградата на Държавната печатница, внушителна с огромния си размер и оформление.

През 1888 г. кметският пост е зает от Димитър Петков, който енергично продължава започнатото дело. Прокарвани са нови улици и канализация. По негово време се оформят днешните булеварди „Дондуков“, „Фердинанд“ – сега „Васил Левски“, и много други. Между 1895 – 1900 г. по проект на първия градски архитект Антон Колар е изграден емблематичният Военен клуб. Сградата е завършена изцяло през 1907 г. от българския архитект Никола Лазаров, като е изградена в неоренесансов стил и до ден днешен е един от културните символи на града. По същото време са изградени Италианското и Австро-унгарското представителства, сградата на Министерството на външните дела, където по-късно е

поместена Българската академия на науките. В същото десетилетие са изградени ключовите за столицата Лъвов и Орлов мост – лъвовете, поставени на западния изход, където бива посрещнат първият български княз, а орлите – на пътя за Цариград, откъдето пристигат бившите заточеници от Диарбекир. Прозира стремежът на тогавашните управници да се пресъздаде духът на Виена и Париж в столицата, като този дух се преплита с преклонението към българското възрожденско минало и свободно настояще.

Кооперативната банка

През 1912 година е завършен и символът на столицата по проект на руския архитект Александър Померанцев – храм-паметникът „Св. Александър Невски“. Храмът идва, за да утвърди принадлежността на българите към източноправославното християнство, с което сякаш добива цялост формулата Православие – Западноевропейска култура. Със своята противоречивост тази комбинация от напредничави просвещенски идеи в строителството и консервативно Православие се подчертават основни специфики на раждащата се родна традиция. По-късни сгради завършват окончателно галерията от архитектурни бисери – Кооперативната банка, Чиновническото застрахователно дружество, множество частни къщи. В началото на XX век София е малък оазис на европейската

култура на Балканите, почти напълно деосманизиран и успешно скъсал с „азиатското“ си минало град, поне на външен вид и то в самото ядро. Изпълнява ролята си на притегателен център за политически и културен живот в младото Княжество.

Една от емблематичните сгради, която заслужава вниманието ни е къщата на финансиста Димитър Яблански, привърженик на Народната партия и кмет на София от 1897 до 1899 г. Неин автор е бележитият виенски архитект Фридрих Грюнангер. Грюнангер е може би най-ярката фигура сред плеядата от сградостроители. Той е завършил Академията за изящни изкуства във Виена, през 1879 г. пристига в България и впоследствие става близък до Двореца и висшите кръгове. Грюнангер интерпретира виенски

барок, ренесанс и неокласицизъм. Къщата е обсирана с изящна барокова украса. Виждат се стилови заемки от самия Княжески дворец.

Първото десетилетие на ХХ век е увенчано с творбите на представителите на така наречения Български романтичен сецесион – течение в българската архитектура повлияно от общоевропейския модернизъм. Най-общо казано това е съчетаване на елементи от различни предходни стилове и отхвърляне на определени похвати. Това течение става възможно и благодарение на навлизането в употреба на нови материали в строителството като железобетона, който позволява издигането във височина. Сграда – шедьовър от това време е бившият хотел Империял, в непосредствено съседство до Президентството на улиците

„Съборна“ и „Лега“. Той е дело на българския архитект Кирил Маричков. Зданието е издигнато през 20 – те години и по това време е едно от най – високите в града. Стилът, в който е издържано е тежък барок с много орнаменти и декорации. По онова време служи за хотел, в който са били настанявани знатни гости на Двореца.

Трудно е да се предполага какви са били реакциите на местните жители по отношение на все по-крещящото чуждо влияние в градската среда, но със сигурност прозира стратегията за облагородяване и приобщаване към Запада. Не можем да очакваме, че софийските шопи са били напълно съпричастни с тези промени, по – скоро елитарната прослойка е демонстрирала изтънчените си вкусове и маниери. Очевидно е театралниченето,

може би някои ще окачествят архитектурните тенденции от онова време като тенденциозна превзетост, но това също е отражение на социалното поведение на тогавашния елит, което си заслужава да се разгледа и изучи.

Българските изследователи на следосвобожденската архитектура считат, че в края на XIX и началото на XX век новите поколения български архитекти, усвоили европейските традиции, претворяват наученото, за да положат основите на българската традиция в сградостроенето. Родните творци не остават чужди на процесите в Европа, където се отхвърлят стари тенденции и изкуството навлиза в епохата на Сецесиона. В българските градове се появяват сгради, в които могат да се различат византийска, българ-

ска средновековна и виенска барокова или неоренесансова архитектура, което прави уникални творбите на архитекти като Петко Момчилов, Никола Лазаров, Георги Фингов. Те създават и утвърждават модел, който започват да следват в творчеството си дори и чуждестранните строители като Фридрих Грюнангер, който построява Софийската синагога, повлиян от новата архитектурна вълна. Няколко примера: сградата на Централна минерална баня е с типични източно – православни византийски елементи и е определяна като представителна за Българския сецесион, сградата на Светия Синод, Духовната академия, Централните хали – паметници на културата, построени в самото сърце на някогашната антична Сердика, в центъра на

доскорошния главен град на Софийския санджак. Те вече носят символиката на Българското Ново време и могат да се възприемат като материална културна рефлексия на уникалния синтез на течения и възприятия, превърнали се в черти на пъстрата новоизградена идентичност на града – европейска по дух, но пропита с православни традиции.

Дворци и резиденции

Водещ тон в архитектурните тенденции, модни вкусове, модели на подражание дава чуждата немска аристокрация в

България. Управлявалата до 1946 г. династия на Кобургите донася със себе си цялата пищност и парадност на европейските кралски дворове. На-края, но може би на най-важно място, ще разгледам дворецовото строителство. Ще се позова на наскоро излязлата изключително ценна книга на проф. Недю Недев „Цар Борис III. Дворецът и тайният кабинет“, в която са цитирани множество документи от времето на Борис III, намираме и любопитна информация за главните царски резиденции, за които ще стане дума по-долу.

С жилището на монарха е свързана почти цялата история на Третата българска държава. През 1879 г. е възложена задача на архитект Виктор Румпелмайер да преустрои стария турски конак във владетелски дом. През 1887 г. княз Фердинанд възлага задача на Грюнангер да построи ново крило, където да бъдат изградени спалните на царското семейство.

Модерният дворец започва да се оформя като приветливо и отговарящо на изискванията място за живот. Източното

крило е завършено през 1894 г. и съчетава в себе си вида на френските дворци от XVIII век и елементи от виенския имперски барок. Зданието се превръща в пример за подражание и действително можем да забележим негови малки реплики в някои сгради на софийски богаташи.

нуждите на Негово Величество, изразяват пълнокръвно характеристиките на новородената българска архитектурна традиция и определено са знак за посоката, по която се стреми да поеме нацията. Те остават, за да напомнят за тази посока, когато политическите реалии са други. Дворецът в Евкиноград, постро-

Около двореца е създадена Александровската градина, която Константин Иречек описва в своите „Пътувания по България“. Особено след идването на Фердинанд, известен с любовта си към ботаниката, градината се превръща в изискан парк с редки видове дървета, храсти и растения, които обгръщат дворцовата сграда в тайнственост. Резиденциите, които се построяват за

ен на черноморското крайбрежие, със своето бароково въздействие, елементи на неоренесанс и френска архитектурна традиция е дело на няколко архитекти, сред които е и завършилият в Париж Никола Лазаров. Намиращата се на десетина километра от центъра на столицата Резиденция „Врана“, от своя страна, е удивителна ботаническа градина, аранжирана, по думите на Стефан Груев,

в по – голямата си част лично от Фердинанд. Сградата е уникална по рода си, тъй като комбинира пловдивското възрожденско архитектурно изкуство с европейския модернизъм. Дело е на Георги Фингов и Никола Лазаров, като Лазаров интерпретира в творението си византийска и възрожденско – манастирска архитектура. И наистина, вглеждайки се в манастирите от Света гора, носещи духа на Византийското средновековие, както и във възрожденските къщи в Пловдив, можем да открием спецификите на уникалната балканска архитектура, която умело бива претворена от българските творци в своята европейска интерпретация. Трябва да се отбележи, че външните влияния са твърде силни, което довежда до известна загуба на автентичността на региона и града, що се отнася до османското наследство като значителен културен пласт, чиято съдба представлява интерес за не малко изследователи. До голяма степен ориенталските културни специфики на големите градове по българските земи биват заличени от повратните нови тенденции.

Заклучителни думи

Типично за народите на Балканите и по-специално българския, е недоверието към „Запада“ – европейците се считат за натрапници и прелъстителни, носещи лоши нрави, врагове на патриархалността. Паралелно с това, обаче, всячески прозира жаждата да се достигнат западните културни измерения. Подражавайки визуално на света на северозапад от Дунав и Сава, лишените от държавност за над 400 години народи се опитват да запълнят духовно – материалния вакуум в обществото си. По думите на Николай Аретов, да се открие противопоставяне на „Запада“ в сферата на културата би означавало „по – малко цивилизация“. Дискусионен е въпросът за идентичността, тя винаги е условна и се влияе от социалните процеси, светоусещането, както и от историческата наука. В бъдещето, пред българите като част от Европейския югоизток стои въпросът да намерят решение за своите комплекси, което би се осъществило само посредством образование, култура и не на последно място – вяра в собствените възможности.

Архитектурата е част едновременно от духовната и материална култура и в нейното развитие винаги намират израз обществените изменения. Промените в социума се отразяват в общественото строителство, което посреща неговите потребности. По думите на Маргарита Коева „устройството на селищата е зрима, пространствена форма на структурата на обществото, което го създава“. Така можем да възприемем архитектурата

като обективен източник за структурата на обществото. Накрая един цитат от английския изкуствовед и писател Джон Ръскин: „Великите нации пишат своите автобиографии в три ръкописа - книгата на делата им, книгата на словата им и книгата на изкуствата им. Не можем да разберем нито една от тези книги, ако не прочетем и другите две, но единствената, която заслужава доверие, е последната.“

Използвана литература

1. Александър Везенков, „Европейската интеграция и въпросът за европейската идентичност“
2. Оксидентализмът или (тенденциозните) „източни“ представи за „Запада“, С. 2005
3. „Модерността вчера и днес“, С. 2003
4. Маргарита Коева, „Архитектурното наследство и съвременният свят“, Варна. 2003
5. Милена Тафрова, „Танзиматът, вилаетската реформа и българите. Административната на Дунавския вилает /1864 – 1876/“, С. 2010
6. Сборник „София 120 години сто-

лица. С., 2000“

7. Недю Недев, „Цар Борис III. Дворецът и тайният кабинет“, С. 2009
8. Стефан Груев, „Корона от тръни“, С. 1990
9. „Балканите. Модернизация, идентичности, идеи“, С. 2011
10. Константин Иречек, „Пътувания по България“, книга II, Пловдив. 1899 г.
11. Бернар Лори, „Съдбата на османското наследство. Българската градска култура 1878 – 1900г.“, С. 2002

Фотографии

12. www.lostbulgaria.com
13. <http://stara-sofia.com>
14. Християн Георгиев
15. Надин Лазарова